BYUDJETNI REJALASHTIRISH, TAHLIL QILISH VA KUZATIB BORISH

Abdullayeva Gulandon Õktamovna

Andijon pedagogika texnikumi Umumkasbiy fanlar kafedrasi "Biznes asoslari" fani o'qituvchisi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada byudjetni rejalashtirish, uni tahlil qilish hamda ijrosini muntazam kuzatib borishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Byudjet tashkilot, korxona yoki xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy faoliyatini samarali tashkil etish, mavjud moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish va kelgusidagi moliyaviy holatni prognoz qilishda muhim vosita hisoblanadi. Maqolada byudjetni shakllantirish bosqichlari, daromad va xarajatlarni rejalashtirish, rejalashtirilgan va amaldagi ko'rsatkichlarni taqqoslash, tafovutlarni aniqlash hamda ularning sabablarini tahlil qilish masalalari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, byudjet ijrosini nazorat qilishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish, moliyaviy intizomni mustahkamlash va boshqaruv qarorlarining samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: byudjet, moliyaviy rejalashtirish, daromad, xarajat, moliyaviy tahlil, byudjet ijrosi, nazorat, monitoring, moliyaviy resurslar, boshqaruv qarorlari.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy resurslardan samarali foydalanish har qanday tashkilot va korxona faoliyatining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Moliyaviy resurslarning cheklanganligi mavjud mablag'larni oldindan rejalashtirish, ularning sarflanishini nazorat qilish va natijalarni muntazam tahlil qilib borishni talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, byudjetni rejalashtirish va uning ijrosini kuzatib borish tashkilotning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Byudjet — ma’lum bir davr uchun tashkilotning kutilayotgan daromadlari, xarajatlari, pul oqimlari va moliyaviy natijalarini ifodalovchi reja hujjatidir. U nafaqat moliyaviy ko‘rsatkichlarni belgilab beradi, balki rahbariyat uchun kelgusidagi faoliyat yo‘nalishlarini aniqlash, mavjud imkoniyatlardan foydalanish va ehtimoliy moliyaviy xavflarni kamaytirish vositasi vazifasini ham bajaradi.

Bugungi kunda iqtisodiy jarayonlarning murakkablashuvi, bozor sharoitlarining tez o‘zgarishi va resurslardan foydalanish samaradorligiga qo‘yilayotgan talablarning ortishi byudjetlashtirish tizimini takomillashtirishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, daromad va xarajatlarni aniq prognoz qilish, rejalashtirilgan ko‘rsatkichlarning bajarilishini muntazam monitoring qilish hamda aniqlangan tafovutlarning sabablarini o‘z vaqtida bartaraf etish muhimdir.

Shu sababli byudjetni rejalashtirish, tahlil qilish va kuzatib borish masalalarini ilmiy jihatdan o‘rganish tashkilotlarning moliyaviy boshqaruv tizimini takomillashtirishda dolzarb ahamiyatga ega.

1. Byudjetni rejalashtirishning mazmuni va ahamiyati

Byudjetni rejalashtirish — tashkilotning ma’lum bir davr mobaynida amalga oshiradigan moliyaviy faoliyatini oldindan belgilash jarayonidir. Ushbu jarayonda tashkilotning mavjud moliyaviy imkoniyatlari, kutilayotgan daromadlari, xarajatlari, investitsiya ehtiyojlari va boshqa moliyaviy majburiyatlari hisobga olinadi.

Byudjetni rejalashtirishning asosiy maqsadi mavjud resurslar va belgilangan strategik vazifalar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlashdan iborat. Samarali tuzilgan byudjet tashkilotga o‘z faoliyatini aniq rejalashtirish, ortiqcha xarajatlarning oldini olish va moliyaviy xavflarni kamaytirish imkonini beradi.

Byudjetni shakllantirish jarayoni odatda bir necha bosqichlardan iborat. Birinchi bosqichda tashkilotning o‘tgan davrdagi moliyaviy faoliyati o‘rganiladi. Bunda daromadlar, xarajatlar, foyda, pul oqimlari va boshqa asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlar tahlil qilinadi. Ikkinchi bosqichda kelgusi davr uchun maqsad va

vazifalar belgilanadi. Uchinchi bosqichda ushbu maqsadlarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslar hisoblab chiqiladi.

Byudjetni rejalashtirishda quyidagi asosiy tamoyillarga amal qilish maqsadga muvofiq:

- rejalarning aniq va asoslangan bo‘lishi;
- daromad va xarajatlarning muvozanatli rejalashtirilishi;
- moliyaviy resurslardan samarali foydalanish;
- ehtimoliy xavflarni hisobga olish;
- byudjet ko‘rsatkichlarining o‘lchab bo‘ladigan bo‘lishi;
- rejalarning o‘zgaruvchan iqtisodiy sharoitlarga moslashtirilishi.

Byudjetni rejalashtirishda daromadlarni to‘g‘ri prognoz qilish alohida ahamiyatga ega. Chunki xarajatlarning asosiy qismi mavjud yoki kutilayotgan daromadlar hisobidan moliyalashtiriladi. Daromadlarni haddan tashqari yuqori baholash kelgusida moliyaviy yetishmovchilikka olib kelishi mumkin. Aksincha, daromadlarni juda past prognoz qilish tashkilotning mavjud imkoniyatlaridan to‘liq foydalanmasligiga sabab bo‘lishi mumkin.

Xarajatlarni rejalashtirishda esa ularning tarkibi va ustuvorlik darajasi hisobga olinadi. Xarajatlarni majburiy, zaruriy va ixtiyoriy xarajatlarga ajratish moliyaviy resurslarni samarali taqsimlash imkonini beradi.

2. Byudjetni tahlil qilishning asosiy yo‘nalishlari

Byudjetni tahlil qilish — rejalashtirilgan moliyaviy ko‘rsatkichlar bilan amalda erishilgan natijalarni taqqoslash va ular o‘rtasidagi farqlarni aniqlash jarayonidir. Tahlil natijalari rahbariyatga mavjud muammolarni aniqlash va tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

Byudjet tahlilining eng muhim yo‘nalishlaridan biri reja va amaldagi ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi tafovutlarni aniqlashdir. Masalan, tashkilot yil boshida 1 milliard so‘m daromad olishni rejalashtirgan bo‘lsa, amalda 900 million so‘m

daromad olgan bo‘lishi mumkin. Bunday holatda 100 million so‘mlik salbiy tafovut yuzaga keladi.

Tafovutlarni aniqlash bilan birga, ularning sabablarini ham o‘rganish zarur. Daromadlarning kamayishiga mahsulot yoki xizmatlarga bo‘lgan talabning pasayishi, narxlarning o‘zgarishi, sotuv hajmining qisqarishi yoki boshqa iqtisodiy omillar sabab bo‘lishi mumkin.

Xarajatlar bo‘yicha tahlil ham muhim hisoblanadi. Agar amaldagi xarajatlar rejalashtirilgan xarajatlardan yuqori bo‘lsa, ortiqcha sarflarning sabablari aniqlanishi kerak. Bunday holat resurslardan samarasiz foydalanish, narxlarning oshishi, rejalashtirishdagi xatolar yoki kutilmagan xarajatlarning yuzaga kelishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Byudjet tahlilida mutlaq va nisbiy tafovut ko‘rsatkichlaridan foydalanish mumkin. Mutlaq tafovut quyidagi formula orqali aniqlanadi:

T = A – R

Bu yerda:

T — tafovut;

A — amaldagi ko‘rsatkich;

R — rejalashtirilgan ko‘rsatkich.

Nisbiy tafovut esa quyidagicha hisoblanadi:

Tn = (A – R) / R × 100%

Mazkur ko‘rsatkich reja bajarilish darajasini foizlarda baholash imkonini beradi.

Masalan, tashkilot 500 million so‘mlik daromad olishni rejalashtirgan va amalda 550 million so‘m daromad olgan bo‘lsa, mutlaq tafovut 50 million so‘mni tashkil qiladi. Nisbiy tafovut esa 10 foizga teng bo‘ladi. Bu holat daromadlar rejalashtirilgan ko‘rsatkichga nisbatan 10 foizga oshganini anglatadi.

Byudjet tahlilida xarajatlar dinamikasini ham o‘rganish muhimdir. Buning uchun joriy davr xarajatlari oldingi davr xarajatlari bilan taqqoslanadi. Agar

xarajatlar o‘sish sur’ati daromadlar o‘sish sur’atidan yuqori bo‘lsa, tashkilotning moliyaviy samaradorligi pasayishi mumkin.

3. Byudjet ijrosini kuzatib borish va monitoring qilish

Byudjetni kuzatib borish — rejalashtirilgan ko‘rsatkichlarning bajarilishini muntazam nazorat qilish jarayonidir. Monitoringning asosiy maqsadi moliyaviy rejadan chetlanishlarni imkon qadar erta aniqlash va zarur choralarni ko‘rishdan iborat.

Monitoring jarayoni oyma-oy, choraklik yoki yillik shaklda amalga oshirilishi mumkin. Katta hajmdagi moliyaviy operatsiyalar amalga oshiriladigan tashkilotlarda esa monitoringni yanada qisqa muddatlarda olib borish maqsadga muvofiq.

Byudjet monitoringida quyidagi ko‘rsatkichlarni muntazam kuzatish tavsiya etiladi:

1. daromadlarning reja bajarilishi;
2. xarajatlarning reja bajarilishi;
3. pul mablag‘larining harakati;
4. debitorlik va kreditorlik qarzlari;
5. foyda va rentabellik ko‘rsatkichlari;
6. investitsiya xarajatlari;
7. moliyaviy majburiyatlarning bajarilishi.

Byudjet ijrosini kuzatishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Elektron jadvallar, buxgalteriya dasturlari, moliyaviy boshqaruv tizimlari va analitik platformalar orqali ma’lumotlarni tezkor yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish mumkin.

Raqamli texnologiyalar yordamida rahbariyat real vaqtga yaqin rejimda moliyaviy ko‘rsatkichlarni kuzatishi, reja va amaldagi natijalar o‘rtasidagi tafovutlarni aniqlashi hamda zarur choralarni tezkor belgilashi mumkin.

Monitoring tizimi samarali ishlashi uchun mas'ul xodimlarning vakolatlari aniq belgilanib, hisobotlarni taqdim etish muddatlari va shakllari oldindan ishlab chiqilishi lozim.

4. Byudjetni boshqarishda aniqlangan tafovutlarning ahamiyati

Byudjet va amaldagi natijalar o‘rtasidagi tafovutlar har doim ham salbiy holatni anglatmaydi. Ayrim hollarda daromadlarning rejadan yuqori bo‘lishi yoki xarajatlarning kamayishi ijobiy natija hisoblanadi. Shu sababli tafovutlarni baholashda ularning yo‘nalishi, miqdori va yuzaga kelish sabablarini kompleks o‘rganish talab etiladi.

Masalan, tashkilot xarajatlarni 300 million so‘m miqdorida rejalashtirgan, amalda esa 270 million so‘m sarflagan bo‘lsa, 30 million so‘mlik tejamkorlik yuzaga keladi. Agar bu tejamkorlik resurslardan samarali foydalanish hisobiga erishilgan bo‘lsa, uni ijobiy natija sifatida baholash mumkin. Biroq xarajatlarning kamayishi rejalashtirilgan ishlarning bajarilmasligi hisobiga yuzaga kelgan bo‘lsa, bunday tafovutni ijobiy deb bo‘lmaydi.

Shuning uchun byudjet tahlilida faqat raqamlarni taqqoslash bilan cheklanmasdan, ularning iqtisodiy mazmunini ham o‘rganish kerak.

Tafovutlarning asosiy sabablarini quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

- tashqi iqtisodiy omillar;
- bozor sharoitlarining o‘zgarishi;
- narxlarning o‘zgarishi;
- talab va taklifdagi o‘zgarishlar;
- rejalashtirishdagi xatolar;
- ichki boshqaruv muammolari;
- resurslardan foydalanish samaradorligi;
- kutilmagan xarajatlar.

Tafovutlarning sabablarini aniqlash kelgusidagi byudjetlarni yanada aniqroq shakllantirish imkonini beradi. Shu jihatdan byudjet tahlili nafaqat nazorat, balki kelajakdagi rejalashtirish uchun ham muhim axborot manbai hisoblanadi.

5. Byudjetni rejalashtirish va nazorat qilishni takomillashtirish yo‘llari

Hozirgi sharoitda byudjetni boshqarish tizimini takomillashtirish tashkilotlarning moliyaviy barqarorligini ta’minlashning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Buning uchun, avvalo, rejalashtirish jarayonida ishonchli va dolzarb ma’lumotlardan foydalanish zarur.

Byudjetni takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri moslashuvchan byudjet tizimini joriy etishdir. Moslashuvchan byudjet faoliyat hajmi, daromadlar yoki boshqa muhim omillar o‘zgarganda xarajatlarni qayta ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Shuningdek, tashkilotlarda xarajatlarni optimallashtirish tizimini rivojlantirish lozim. Har bir xarajatning tashkilot faoliyatiga ta’siri baholanib, ustuvor bo‘lmagan xarajatlarni qisqartirish imkoniyatlari aniqlanishi kerak.

Byudjet nazoratini takomillashtirishda quyidagi choralar samarali hisoblanadi:

- moliyaviy rejalashtirishning yagona tizimini joriy etish;
- daromad va xarajatlar bo‘yicha aniq limitlarni belgilash;
- byudjet ijrosini muntazam monitoring qilish;
- reja va amaldagi ko‘rsatkichlarni avtomatik taqqoslash;
- moliyaviy xavflarni oldindan baholash;
- mas’ul xodimlarning javobgarligini oshirish;
- raqamli boshqaruv vositalaridan foydalanish;
- ichki moliyaviy nazoratni kuchaytirish.

Bundan tashqari, byudjetni rejalashtirishda bir nechta ssenariylardan foydalanish maqsadga muvofiq. Masalan, optimistik, real va pessimistik ssenariylar asosida hisob-kitoblar amalga oshirilsa, tashkilot turli iqtisodiy sharoitlarga oldindan tayyorgarlik ko‘rishi mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, byudjetni rejalashtirish, tahlil qilish va kuzatib borish tashkilotning moliyaviy boshqaruv tizimida o‘zaro bog‘liq bo‘lgan muhim jarayonlardir. Byudjetni sifatli rejalashtirish mavjud moliyaviy resurslarni to‘g‘ri taqsimlash va kelgusidagi moliyaviy ehtiyojlarni aniqlash imkonini beradi.

Byudjet tahlili esa rejalashtirilgan va amaldagi natijalar o‘rtasidagi farqlarni aniqlash, ularning sabablarini o‘rganish hamda boshqaruv qarorlarini takomillashtirish uchun zarur axborotni shakllantiradi. Byudjet ijrosini muntazam kuzatib borish esa moliyaviy intizomni mustahkamlash, ortiqcha xarajatlarning oldini olish va mavjud resurslardan samarali foydalanishga xizmat qiladi.

Zamonaviy sharoitda byudjet boshqaruvini raqamlashtirish alohida ahamiyatga ega. Axborot texnologiyalaridan foydalanish moliyaviy ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash, hisobotlarni avtomatlashtirish va boshqaruv qarorlarining sifatini oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, byudjetni shakllantirishda real iqtisodiy sharoitlarni hisobga olish, moliyaviy xavflarni oldindan baholash va muqobil ssenariylarni ishlab chiqish zarur. Bunday yondashuv tashkilotning moliyaviy barqarorligini ta’minlash, resurslardan oqilona foydalanish va uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini amalga oshirishga yordam beradi.

Demak, samarali byudjet tizimi faqat daromad va xarajatlarni hisoblash vositasi emas, balki tashkilotning strategik maqsadlariga erishishini ta’minlovchi muhim boshqaruv mexanizmidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. Moliya va byudjet boshqaruvi bo‘yicha o‘quv adabiyotlari.
4. Moliyaviy tahlil va boshqaruv hisobi bo‘yicha darsliklar.

5. Iqtisodiyot nazariyasi va korporativ moliya bo‘yicha ilmiy-uslubiy adabiyotlar.

6. Tashkilotlarda moliyaviy rejalashtirish va nazoratga oid ilmiy maqolalar.